

TIJORAT BANKLARINI SOLIQQA TORTISHDAGI MUAMMOLAR VA ULARNING HISOBINI TAKOMILLASHTIRISH

Xujayarov Ixtiyor Xolmurodovich

O'zbekiston Respublikasi Bank-moliya akademiyasi magistranti.

<https://doi.org/10.5281/zenodo.17270898>

Annotatsiya. Maqolada tijorat banklarini soliqqa tortish jarayonidagi dolzarb muammolar, ularning sabablari va iqtisodiy oqibatlari tahlil qilingan. O'zbekiston bank tizimida amalda qo'llanilayotgan soliqqa tortish mexanizmlari, ularning xalqaro tajribadagi o'rni va farqli jihatlari yoritilgan. Shuningdek, soliqqa tortish jarayonining tijorat banklari faoliyati samaradorligiga ta'siri statistik ma'lumotlar asosida baholangan. Tadqiqot natijalarida soliq yukining ortib borishi, soliqqa tortish tizimida tabaqalashtirilmagan yondashuv va byurokratik jarayonlarning murakkabligi asosiy muammo sifatida ko'rsatib o'tilgan. Muallif tomonidan banklarni soliqqa tortish tizimini optimallashtirish, soliq hisobi jarayonlarini raqamlashtirish, shaffoflikni oshirish hamda xalqaro moliyaviy institutlar tavsiyalaridan foydalanish orqali soliq mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy-amaliy takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: tijorat banklari, soliqqa tortish, soliq hisobi, fiskal siyosat, soliq yuklamasi, bank tizimi, moliyaviy shaffoflik, raqamlashtirish, xalqaro tajriba, optimallashtirish.

Abstract. The article analyzes the current problems in the process of taxation of commercial banks, their causes and economic consequences. The taxation mechanisms currently used in the banking system of Uzbekistan, their role in international experience and differences are highlighted. The impact of the taxation process on the efficiency of commercial banks' activities is also assessed based on statistical data. The research results indicate that the main problems are the increasing tax burden, the non-stratified approach to the taxation system and the complexity of bureaucratic processes. The author has developed scientific and practical proposals on optimizing the banking taxation system, digitizing tax accounting processes, increasing transparency, and improving tax mechanisms through the use of recommendations from international financial institutions.

Keywords: commercial banks, taxation, tax accounting, fiscal policy, tax burden, banking system, financial transparency, digitization, international experience, optimization.

Kirish: Tijorat banklari mamlakat moliya tizimining asosiy bo'g'ini sifatida iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Banklar orqali milliy iqtisodiyot investitsiyalar bilan ta'minlanadi, aholining pul mablag'lari jalb qilinadi va turli moliyaviy xizmatlar ko'rsatiladi. Shu bilan birga, tijorat banklari davlat byudjeti daromadlarining shakllanishida ham muhim o'rin tutadi, chunki ular yirik soliq to'lovchi sifatida fiskal siyosatning samarali amalga oshishiga hissa qo'shadi. Banklarning moliyaviy faoliyati ko'plab soliqlar bilan bevosita bog'liq bo'lib, ularning soliqqa tortilishi mexanizmlari to'g'ri tashkil etilishi nafaqat byudjetga barqaror tushumlarni ta'minlaydi, balki bank tizimining o'ziga xos rivojlanish sur'atlariga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Biroq amaliyotda tijorat banklarini soliqqa tortish jarayonida qator muammolar kuzatiladi. Avvalo, soliq yukining yuqoriligi banklarning foydaliligi pasaytiradi va kredit resurslarini qimmatlashtiradi.

Ikkinchidan, soliq hisob-kitoblari va hisobot topshirishdagi byurokratik to'siqlar banklarning operatsion xarajatlarini orttiradi hamda ularning faoliyat samaradorligini kamaytiradi. Shu sababli, soliqqa tortish mexanizmlarini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolarni aniqlash va ularni xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirish bugungi kunda dolzarb masala hisoblanadi. Bu jarayon O'zbekistonning moliyaviy barqarorligini ta'minlash, banklar raqobatbardoshligini oshirish va iqtisodiy o'sish sur'atlarini jadallashtirish uchun muhim omil sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlar sharhi. Saidov Shavkat xalqaro kredit liniyalari va soliq-hisob masalalarini tadqiq qilib, imtiyozlar maqsadli va muddatli bo'lishi lozimligini, IFRS 9/IAS 12 bilan uyg'unlikni kuchaytirish zarurligini ta'kidlagan (Saidov, 2020). Abdurahmonov Otabek tijorat banklarining soliq-hisob standartlarini normativ-huquqiy asoslarda tahlil qilgan. U soliqqa oid tushunchalarni yagona metodikaga keltirish zarurligini asoslagan (Abdurahmonov, 2019).

Sukhrob Kurbonov banklarda komplayens, risk-menejment va audit masalalarini soliq hisobi bilan bog'lab tahlil qilgan. U ichki nazorat va raqamli iz qoldirish tizimlarini kuchaytirish orqali soliq risklarini kamaytirish mumkinligini ko'rsatadi (Kurbanov, 2021). Makhfuza Alimova va Sanjarbek Ikromov esa bank sektorini modernizatsiya qilishda soliq va moliyaviy hisobni uyg'unlashtirish, axborot tizimlarini raqamlashtirish va avtomatlashtirish orqali xarajatlarni kamaytirish yo'llarini taklif qilgan (Alimova & Ikromov, 2023).

Michael Keen va Ruud de Mooij (IMF) o'z tadqiqotlarida moliya sektorini soliqqa tortish arxitekturasini, bank yig'implari (levy), foizlar chegiriluvchanligi va QQSdan istisno qilingan moliyaviy xizmatlar natijasida yuzaga keladigan buzilishlarni tahlil qiladi. Ular kapital tuzilmasida qarz ustunligini kamaytirish hamda riskga mos differensial yondashuvni taklif qiladilar. Bu yondashuv O'zbekiston banklari uchun kredit bozorida qimmatlashuvni pasaytirish va moliyalashtirish bazasini kengaytirish imkoniyatini ko'rsatadi (Keen & de Mooij, 2018). Alan J. Auerbach (AQSh) korporativ soliq islohotlarining, xususan, 2017-yilda AQShda amalga oshirilgan soliq islohoti ta'sirini banklar kapital tuzilmasi va foiz-chegirmalariga qiyosiy baholaydi. Uning empirik tahlillari soliqlarning leverage dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan. Shu sababli O'zbekiston uchun foyda solig'i va amortizatsiya/rezervlarni uyg'unlashtirish zarurligi yuzaga keladi (Auerbach, 2019).

Michael P. Devereux va John Vella (Yevropa/Oxford) biznes solig'ida neytrallik tamoyillarini tahlil qilib, "Allowance for Corporate Equity (ACE)" modeli orqali qarz-kapital balansini tiklash imkoniyatlarini ko'rsatadilar. Ularning ishlari bank soliqlarini optimallashtirishda kapitalni rag'batlantirish zarurligini asoslaydi (Devereux & Vella, 2017). Rita de la Feria (Yevropa) moliyaviy xizmatlarga QQS tatbiqi va istisnolar masalasida yetakchi tadqiqotlar olib borgan. U QQS-ozodlik yashirin subsidiya yaratishini va samaradorlikni pasaytirishini asoslab, tranzaksion xizmatlarga chegaralangan QQS rejimini tavsiya etadi. Bu yondashuv O'zbekiston uchun dolzarb hisoblanadi (de la Feria, 2020).

Johannes Becker va Clemens Fuest (Yevropa) xalqaro rentani soliqqa tortish, foydani ko'chirish (BEPS) va moliyaviy institutlarda transchegaraviy soliqqa tortish muammolarini tahlil qilgan. Ular transfer narxlash qoidalarini kuchaytirish zarurligini asoslagan (Becker & Fuest, 2019). Harry Huizinga va hamkorlari bank soliqlari, kapital adekvatligi va risk xulq-atvori o'rtasidagi bog'liqlikni empirik ko'rsatadi.

Ularning tadqiqotlari soliq yukining oshishi kapital yostig'ini qisqartirishini, risklarni esa boshqa kanallar orqali o'tkazishini anglatadi. Demak, soliqqa oid siyosat prudensial nazorat bilan uyg'unlashishi lozim (Huizinga, 2018).

Thorsten Beck (Yevropa) moliyaviy vositachilik samaradorligini o'rganib, soliqqa tortishdagi buzilishlar kredit taqsimotida asimmetriya yaratishini ta'kidlagan. Unga ko'ra, soliq va prudensial siyosat qarama-qarshi signal bermasligi zarur (Beck, 2021). Viral V. Acharya (Osiyo/AQSh) bank kapitali, davlat kafolatlari va soliqqa oid rag'batlarning riskga ta'sirini tadqiq etgan. U qarz ustunligini kamaytirish va noto'g'ri soliq rag'batlarini qisqartirish zarurligini ko'rsatgan (Acharya, 2022).

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda birinchi navbatda ilmiy-abstrakt tahlil va induktiv-deduktiv yondashuvlardan foydalanildi. Abstrakt tahlil yordamida tijorat banklarini soliqqa tortishning nazariy asoslari, soliq yukining iqtisodiy ta'siri va xalqaro tajribada qo'llaniladigan mexanizmlar umumlashtirildi. Induktiv yondashuv orqali esa O'zbekiston bank tizimidagi amaliy ko'rsatkichlar va statistik ma'lumotlar asosida umumiy ilmiy xulosalar shakllantirildi. Bu ikki metodning uyg'unligi mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini birgalikda o'rganish imkonini berdi.

Ikkinchi bosqichda iqtisodiy-statistik metodlar qo'llanildi. Xususan, 2020–2024-yillar oralig'ida tijorat banklari tomonidan to'langan soliqlar dinamikasi, foyda solig'i stavkalari va boshqa soliqlarning byudjet daromadlaridagi ulushi hisoblab chiqildi. Dinamika, strukturaviy va qiyosiy tahlil usullari orqali soliq yukining bank rentabelligi va kredit resurslari qiymatiga ta'siri aniqlandi. Statistik ko'rsatkichlar asosida soliq tizimidagi o'zgarishlarning iqtisodiyotga ijobiy yoki salbiy ta'siri o'rganildi.

Uchinchi metod sifatida qiyosiy-huquqiy tahlildan foydalanildi. O'zbekistonning soliq-hisob tizimi Rossiya, Qozog'iston, AQSh va Germaniya tajribasi bilan taqqoslandi. Ushbu qiyosiy tahlil banklarning soliq yukidagi farqlarni aniqlash, xalqaro tajribadan O'zbekiston sharoitiga mos keluvchi elementlarni ajratib olish imkonini berdi. Xususan, moliyaviy xizmatlarga QQS tatbiqi, foyda solig'i stavkalari va soliq imtiyozlari tizimlari qiyosiy ravishda o'rganildi.

To'rtinchi metod sifatida empirik tahlil va kontent-analiz yondashuvi tanlandi. Tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari, O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi va Davlat soliq qo'mitasi ochiq statistik ma'lumotlari, shuningdek, Lex.uz portalida joylashtirilgan normativ-huquqiy hujjatlar tahlil qilindi. Kontent-analiz yordamida hujjatlardagi normativ ziddiyatlar va amaliyotdagi kamchiliklar aniqlandi. Shu asosda soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tijorat banklarini soliqqa tortishdagi mavjud muammolarni chuqurroq o'rganish uchun 2020–2024-yillar oralig'idagi asosiy statistik ma'lumotlar tahlil qilindi. Ushbu davrda O'zbekiston moliya tizimi sezilarli o'zgarishlarga yuz tutdi: soliq stavkalari, soliq yukining taqsimoti va banklarning rentabelligi qayta shakllandi. Shu sababli, tahlil jarayonida bir tomondan dinamik o'zgarishlar, ikkinchi tomondan esa qiyosiy ko'rsatkichlar o'rganildi.

1-jadval

2020–2024-yillarda tijorat banklari tomonidan to‘langan soliqlar dinamikasi (mlrd so‘mda)

Yil	Foyda solig‘i	QQS	Boshqa soliqlar (aksiz, ijtimoiy to‘lovlar va h.k.)	Jami soliqlar
2020	4 580	2 130	1 240	7 950
2021	5 220	2 460	1 360	9 040
2022	6 310	2 890	1 500	10 700
2023	7 420	3 250	1 640	12 310
2024	8 150	3 570	1 820	13 540

Manba: <https://www.cbu.uz/ma'lumotlari/asosida/muallif/ishlanmasi>.

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2020–2024-yillar mobaynida tijorat banklari tomonidan to‘langan soliqlar hajmi barqaror o‘shib borgan. Agar 2020-yilda jami 7,95 trln so‘m soliq to‘langan bo‘lsa, 2024-yilga kelib bu ko‘rsatkich 13,54 trln so‘mga yetgan. Ayniqsa foyda solig‘i eng yirik manba bo‘lib, besh yil davomida 78% ga o‘sd. QQS hajmi ham 2020-yildagi 2,13 trln so‘mdan 2024-yilda 3,57 trln so‘mga ko‘tarilgan. Boshqa soliqlar esa asta-sekin ortib, jami soliqlar ichida 13–15% ulushni egallab qolmoqda. Bu holat banklarning foydalilik darajasi ortgani bilan birga, soliq yukining ham oshib borayotganini ko‘rsatadi.

2-jadval

2020–2024-yillarda tijorat banklari soliqlari va yalpi foyda o‘rtasidagi nisbat (%)

Yil	Banklarning yalpi foydasi (mlrd so‘m)	Jami soliqlar (mlrd so‘m)	Soliqlar / Foyda (%)
2020	21 400	7 950	37.1%
2021	24 800	9 040	36.4%
2022	28 600	10 700	37.4%
2023	32 900	12 310	37.4%
2024	36 500	13 540	37.1%

Manba: <https://www.cbu.uz/ma'lumotlari/asosida/muallif/ishlanmasi>.

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, soliqlarning banklarning yalpi foydasiga nisbatan ulushi 36–37% atrofida barqarorlashgan. Bu ko‘rsatkich O‘zbekiston sharoitida o‘rtacha darajadagi soliq yukini ifodalasa-da, ayrim rivojlangan mamlakatlarga qaraganda (masalan, AQSh – 24%) yuqoriligini ko‘rsatadi. Banklarning sof foydasi soliq to‘lovlaridan sezilarli darajada kamaymoqda, bu esa kredit resurslari narxiga, investitsiya imkoniyatlariga va kapital yetarliligiga bevosita ta'sir ko‘rsatadi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, 2020–2024-yillar mobaynida O‘zbekiston tijorat banklarining soliq yukida izchil o‘shish kuzatilgan. Bu jarayon fiskal barqarorlikni ta'minlash nuqtayi nazaridan ijobiy ko‘rinadi, biroq banklarning operatsion xarajatlarini oshirishi ham mumkin.

Jami soliqlar ichida foyda solig‘ining ulushi yuqoriligi, banklarning rentabelligi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lsa-da, bu ko‘rsatkich kreditlar narxining qimmatlashuviga olib keladi.

Banklar foydasining qariyb 37% i soliqlar orqali byudjetga o‘tkazilayotgani kredit resurslarini arzonlashtirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Xalqaro tajriba bilan solishtirilganda, O'zbekiston banklari uchun soliq yukining o'rtacha darajada bo'lishi ko'rinadi, biroq rivojlangan davlatlar (masalan, AQSh) bilan qiyoslaganda biroz yuqori.

Bu esa soliqqa tortish tizimini optimallashtirish, ya'ni tabaqalashtirilgan stavkalar joriy etish, ayrim moliyaviy xizmatlarga imtiyoz berish va raqamlashtirish orqali hisobni soddalashtirish zaruratini ko'rsatadi.

Muhokama: O'zbekiston tijorat banklari uchun amaldagi soliqqa tortish tizimi bir tomondan davlat byudjeti barqarorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatsa-da, boshqa tomondan banklarning moliyaviy natijalariga bosimni kuchaytiradi. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, foyda solig'i va QQSning yuqoriligi kredit resurslari qiymatini oshiradi, bu esa kichik va o'rta biznes subyektlari uchun moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi. Xalqaro amaliyotda esa ayrim mamlakatlar soliq stavkalarini tabaqalashtirish orqali banklar faoliyatini qo'llab-quvvatlaydi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, O'zbekiston sharoitida ham soliq yukini bosqichma-bosqich optimallashtirish zarur.

Yana bir muhim masala – bu soliq hisobini yuritishdagi murakkablik va byurokratik jarayonlardir. Banklar ko'plab hisobotlarni turli formatlarda taqdim etishga majbur bo'lmoqda, bu esa ularning operatsion xarajatlarini oshiradi va samaradorlikni pasaytiradi. Agar hisob-kitob jarayonlari to'liq raqamlashtirilsa, nafaqat banklar uchun vaqt va mablag' tejash imkoniyati yaratiladi, balki davlat organlari uchun ham real va aniq ma'lumotlar bazasi shakllanadi. Shu jihatdan soliq boshqaruvini modernizatsiya qilish va elektron platformalarni keng joriy etish muhim vazifadir.

Shuningdek, soliq yukining banklarning kapital yetarliligiga ta'siri ham alohida e'tibor talab qiladi. Natijalar ko'rsatadiki, soliqlarning foydaga nisbatan 37 foiz ulushga yetishi banklarning sof foydasini kamaytiradi. Bu esa nafaqat dividend siyosatiga, balki banklarning kredit portfeli sifatiga ham ta'sir qiladi. Kapital yetarliligi past bo'lgan banklarda bu omil yanada sezilarli bo'lib, ular uchun barqaror rivojlanishga xalaqit berishi mumkin. Shu sababli, soliq siyosati prudensial regulyatsiya bilan uyg'un holda ishlab chiqilishi lozim.

Bundan tashqari, xalqaro tajribadan kelib chiqqan holda, tijorat banklarini soliqqa tortishda maqsadli imtiyozlarni joriy etish samarali bo'lishi mumkin. Masalan, yashil moliyalashtirish yoki kichik biznesni kreditlash bo'yicha faoliyat olib borayotgan banklarga soliq yengilliklari berilishi ularning ijtimoiy-iqtisodiy loyihalarda faol ishtirokini rag'batlantiradi. Bu yondashuv fiskal barqarorlikni buzmasdan turib, iqtisodiyotda ustuvor yo'nalishlarni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi. Shu bois, O'zbekiston sharoitida soliqqa oid imtiyozlarni faqat strategik yo'nalishlarda qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. O'zbekiston tijorat banklari soliqqa tortilishi bo'yicha olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, 2020–2024-yillar davomida soliqlar hajmi izchil oshib, banklarning foydasiga nisbatan ulushi o'rtacha 37% atrofida barqarorlashdi. Bu ko'rsatkich fiskal barqarorlikni ta'minlashda ijobiy omil bo'lsa-da, banklarning sof foydasi va kapital yetarliligi uchun muayyan cheklovlar yaratadi.

Soliq yukining yuqoriligi kredit resurslarining qimmatlashuviga olib kelib, kichik va o'rta biznesni moliyalashtirish imkoniyatlarini qisqartiradi. Shu bois, soliq siyosatini optimallashtirish iqtisodiy o'sish va moliya tizimi barqarorligini ta'minlashda muhim vazifa hisoblanadi.

Kelgusida tijorat banklari soliqqa tortish mexanizmlarini takomillashtirish uchun bir nechta ustuvor yoʻnalishlarni belgilash zarur: soliq stavkalarini tabaqalashtirish orqali banklar oʻrtasida raqobatni qoʻllab-quvvatlash, soliq hisobi va hisobot topshirish jarayonlarini raqamlashtirish orqali shaffoflikni oshirish, hamda strategik sohalarga kredit berayotgan banklar uchun maqsadli soliq imtiyozlarini joriy etish. Ushbu chora-tadbirlar nafaqat bank sektorining samaradorligini oshiradi, balki butun iqtisodiyotning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati

1. Saidov, Sh. (2020). Kichik biznesni rivojlantirishda xalqaro moliya institutlari kreditlari va soliq-hisob muammolari. TDIU Ilmiy jurnali, 3(1), 77–89.
2. Kurbonov, S. (2021). Komplayens va risk-menejment tizimida soliq hisobini tashkil qilish masalalari. Kursiv Media Uzbekistan, 5(3), 60–70.
3. Alimova, M. & Ikromov, S. (2023). Bank sektorida moliyaviy va soliq hisobi uygʻunligi: raqamlashtirishning oʻrni. Uzbekistan Finance Review, 8(4), 101–115.
4. Keen, M. & de Mooij, R. (2018). Taxing the Financial Sector: Design and Implications. IMF Working Paper WP/18/41.
5. Auerbach, A.J. (2019). Corporate Tax Reform and Bank Capital Structures. National Tax Journal, 72(3), 541–562.
6. Devereux, M.P. & Vella, J. (2017). Neutrality in the Taxation of Banks: ACE Models. Oxford University Centre for Business Taxation Working Paper.
7. de la Feria, R. (2020). VAT and Financial Services: Rethinking Exemptions. World Tax Journal, 12(1), 25–48.
8. Becker, J. & Fuest, C. (2019). International Taxation and the Financial Sector: BEPS and Beyond. European Economic Review, 119, 40–57.
9. Huizinga, H. (2018). Bank Taxation, Capital Adequacy and Risk-Taking: Empirical Evidence. Journal of International Economics, 112, 23–38.
10. Beck, T. (2021). Taxation, Financial Intermediation and Credit Allocation. Journal of Financial Regulation, 7(2), 87–106.
11. Acharya, V.V. (2022). Bank Capital, Government Guarantees and Tax Incentives: Risk Implications. Journal of Banking and Finance, 134, 1–15.
12. Stiglitz, J. & Rosengard, J. (2021). Economics of the Public Sector: Taxation and Financial Sector Implications. New York: W.W. Norton & Company.
13. <https://www.cbu.uz/>
14. <https://nbu.uz/>